

Original Research

The Validity of Exemption Clauses for Fraudulent Misrepresentation in Iranian and English Law

Mohsen Pour Ali ¹, Reza Maghsoudi ^{2*}

1 Master's student in Private Law, Department of Law, Faculty of Literature and Humanities, University of Guilan, Rasht, Iran.

2 Associate Professor of Private Law, Department of Law, Faculty of Literature and Humanities, University of Guilan, Rasht, Iran.

Article ID: ahrar-53353

<p>Received: January 30 ,2025</p> <p>Accepted: March 21 , 2025</p> <p>Available online: March 21 , 2025</p> <p>Keywords: Fraudulent Misrepresentation, Exemption Clause, Freedom of Contract, Reasonableness Standard</p> <p>Main Subjects: Civil Law</p>	<p>Abstract Fraudulent misrepresentation, as a factor that vitiates consent, holds a significant position in contract law, and its remedy in the legal systems of Iran [absolutely] and England [generally] is the granting of the right of rescission to the deceived party. However, the issue of whether the effects of misrepresentation can be limited or waived through the inclusion of an exemption clause in the contract is considered a challenging matter in Iranian law; this is because the dominant view among legal scholars is based on the absolute invalidity of such a clause, regarding it as contrary to public order, good morals, and the principle of good faith in agreements. In contrast, English law, while recognizing the principle of protecting the deceived party as a general rule, has adopted a more flexible approach and, in limited cases where the element of fraud and deception is absent and the negligence is excusable, has accepted the validity of exemption clauses upon satisfying the criterion of “reasonableness.” It appears that although in cases of fraudulent misrepresentation the effectiveness of any clause excluding or limiting liability is inconsistent with the philosophy of protecting the integrity of transactions, in the absence of bad faith—particularly in relationships between professional parties and where the clause has been included with the awareness of both parties and within the framework of a rational allocation of risk—the validity of such a clause may also be accepted in Iranian law. This conclusion may be supported by drawing inspiration from the reasonableness criterion in English law and relying on the principles of contractual freedom, the presumption of validity, and the general provisions of Article 448 of the Civil Code, which does not exclude the waiver of the option of rescission for misrepresentation. Such an approach, while preserving protection for the deceived party, appears more compatible with the economic and commercial requirements of contemporary transactions.</p>
--	---

*Corresponding Author: Reza Maghsoudi

Address: Associate Professor of Private Law, Department of Law, Faculty of Literature and Humanities, University of Guilan, Rasht, Iran.

Email: rmaghsoudy@guilan.ac.ir

Extended Abstract

1. Introduction

The principle of the binding force of contracts, as one of the fundamental pillars of the law of transactions, requires that the parties remain committed to the terms of the contract after its conclusion. However, the legislator has introduced exceptions to this principle in certain cases in order to protect the integrity of consent, one of the most important of which is the creation of the option of rescission for misrepresentation for the deceived party. Misrepresentation is based on deception, the creation of a false impression, and the disruption of the genuine consent of the contracting parties; for this reason, its legal consequence in Iranian law is the granting of the right of rescission to the deceived party. Nevertheless, in practice, parties often attempt to block the possibility of rescission by inserting contractual clauses and thereby protect themselves from the potential effects of misrepresentation. The legal instrument used for this purpose is usually an exemption or limitation of liability clause included in the contract, the aim of which is to restrict or eliminate the legal consequences arising from deceptive conduct. This issue creates a serious tension between the principle of freedom of contract on the one hand and the necessity of protecting the deceived party and maintaining ethical standards in transactions on the other.

2. Theoretical Framework

The central question of this study is whether an exemption clause, which is generally considered valid with respect to certain other options of rescission, can also be deemed valid in cases of misrepresentation. What is the legal nature of an exemption clause in the context of misrepresentation, and under which category of contractual terms can it be analyzed? What are the legal foundations relied upon by those who consider such a clause invalid in Iranian law, and to what extent are these foundations connected to concepts such as public order, good morals, and contractual good faith? By what mechanism does English law permit the limitation or exclusion of the effects of misrepresentation, and what role does the reasonableness standard play in this regard? If the limited validity of such a clause is accepted, what distinction exists between the general waiver of all options of rescission and an explicit clause directed at misrepresentation, and can the general phrase “waiver of all options” alone be sufficient to include the waiver of the effects of misrepresentation or not?

3. Methodology

Accordingly, the present study, relying on library sources and employing a descriptive-analytical method with a comparative approach, seeks to clarify the concept of misrepresentation, the nature and types of exemption clauses, and the foundations of their validity or invalidity in the legal systems of Iran and England, and to present a coherent framework for evaluating the circumstances under which such a clause may be accepted.

4. Results & Discussion

Misrepresentation, both in Iranian and English law, is regarded as conduct that undermines the genuine will of one of the contracting parties and is therefore considered a fundamental factor invalidating consent. In both legal systems, the general principle is the protection of the deceived party. However, the approaches to the possibility of limiting or excluding the effects of misrepresentation through contractual clauses show significant differences between the two systems. In Iranian law, the prevailing approach is based on the view that an exemption clause in cases of misrepresentation is absolutely void and ineffective due to its conflict with public order, good morals, and the requirement of good faith in transactions. This view, relying on the fraudulent nature of misrepresentation and the necessity of safeguarding the integrity of transactions, seeks to prevent contracts from becoming instruments that legitimize deceitful behavior. Nevertheless, a closer analysis of the provisions of the Civil Code, particularly the generality of Article 448 regarding the possibility of waiving options of rescission, as well as the principles of contractual freedom, indicates that the Iranian legislator has not expressly provided a rule declaring such exemption clauses absolutely void in cases of misrepresentation. This prohibition appears to be more the result of doctrinal interpretation than of explicit statutory text.

5. Conclusions & Suggestions

In contrast, English law, while firmly rejecting any support for fraudulent misrepresentation, recognizes under certain conditions the effectiveness of clauses excluding or limiting liability in cases of misrepresentation arising from negligence or without intent. The central criterion in this regard is the “reasonableness” of the clause; a standard assessed in light of the circumstances of the contract’s formation, the level of awareness of the parties, their professional position, and the role of the clause in determining the contractual exchange. Moreover, English case law, by accepting non-disclosure clauses, non-reliance clauses, and clauses limiting remedies, allows the parties to allocate contractual risks knowingly, provided that such allocation does not become a cover for intentional deception. The findings of this research show that the distinction between different types of misrepresentation plays a fundamental role in evaluating the validity of exemption clauses. In cases of fraudulent misrepresentation, where the element of bad faith and the intent to deceive clearly exist, the effectiveness of any clause exempting or limiting liability is incompatible with the principles of contractual justice and the integrity of transactions and must therefore be rejected. However, in cases of non-intentional or negligent misrepresentation, particularly in relations between professional parties who have accepted such a clause with full awareness and after negotiation and have taken it into account in calculating their respective benefits and risks, the absolute invalidity of such a clause does not always appear justified.

اعتبار شرط سلب مسئولیت در تدلیس در حقوق ایران و انگلستان

محسن پورعلی^۱، رضا مقصودی^{۲*}

۱ دانشجوی کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، گروه حقوق، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران.

۲ دانشیار حقوق خصوصی، گروه حقوق، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران.

کد مقاله: ahrar-53353	
تاریخ دریافت:	۱۰ بهمن ۱۴۰۳
تاریخ پذیرش:	۱ فروردین ۱۴۰۴
تاریخ انتشار:	۱ فروردین ۱۴۰۴
کلیدواژه ها:	مسئولیت مدنی، پزشکی، هوش مصنوعی، پزشکی، تصمیم‌گیری بالینی مشترک، تقصیر، رابطه سببیت، CDSS، مسئولیت تولیدکننده.
چکیده	<p>تدلیس به‌عنوان یک سبب معیوب‌کننده تراضی، جایگاه معتنی‌بهی در حقوق قراردادهای دارد و ضمانت اجرای آن در نظام‌های حقوقی ایران [مطلقاً] و انگلیس [غالباً]، اعطای حق فسخ به طرف فریب‌خورده است. با این حال، مسأله امکان یا عدم امکان تحدید یا اسقاط آثار تدلیس از طریق درج شرط سلب مسئولیت در قرارداد، از مباحث چالش‌برانگیز در حقوق ایران به‌شمار می‌رود؛ چرا که دیدگاه غالب حقوق دانان، بر بطلان مطلق چنین شرطی استوار است و این عده، چنین شرطی را مغایر نظم عمومی، اخلاق حسنه و اصل لزوم حسن‌نیت در پیمان‌ها می‌دانند. در مقابل، حقوق انگلستان ضمن پذیرش اصل حمایت از طرف فریب‌خورده به‌عنوان یک قاعده عام، رویکردی انعطاف‌پذیرتر اتخاذ کرده و در موارد محدودی که عنصر تقلب و فریب وجود ندارد و بی‌احتیاطی قابل مسامحه است، اعتبار شرط سلب مسئولیت را در صورت احراز معیار «معقول بودن» پذیرفته است. به‌نظر می‌رسد که هرچند در موارد تدلیس متقلبانه، نفوذ هرگونه شرط سلب یا تحدید مسئولیت با فلسفه حمایت از سلامت معاملات ناسازگار است، اما در فرض فقدان سوءنیت، به‌ویژه در روابط میان اشخاص حرفه‌ای و در شرایطی که شرط مزبور با آگاهی طرفین و در چارچوب تخصیص عقلایی ریسک درج شده باشد، می‌توان با الهام از معیار معقول بودن در حقوق انگلستان و با اتکا بر اصول آزادی قراردادی، اصل صحت و عمومات ماده ۴۴۸ قانون مدنی که سقوط خیار تدلیس را استثناء نکرده است، امکان اعتبار چنین شرطی را در حقوق ایران نیز پذیرفت. این رویکرد ضمن حفظ حمایت از طرف فریب‌خورده، با مقتضیات اقتصادی و تجاری معاملات معاصر سازگارتر به‌نظر می‌رسد.</p>
محورهای موضوعی:	حقوق مدنی

نویسنده مسئول: رضا مقصودی

آدرس: دانشیار حقوق خصوصی، گروه حقوق، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران.

ایمیل: rmaghsoudy@guilan.ac.ir

۱- مقدم

اصل لزوم قراردادهای به‌عنوان یکی از ارکان بنیادین حقوق معاملات، اقتضا دارد که طرفین پس از انعقاد عقد، ملتزم به مفاد آن باقی بمانند. با این حال، قانون‌گذار در مواردی خاص و به‌منظور حمایت از سلامت اراده، استثنائاتی بر این اصل وارد ساخته است که یکی از مهم‌ترین آن‌ها، ایجاد خیار تدلیس برای طرف فریب‌خورده می‌باشد. تدلیس مبتنی بر فریب، ایجاد تصور نادرست و اخلال در رضایت واقعی متعاملین است و به همین جهت، ضمانت اجرای آن در حقوق ایران، اعطای حق فسخ به مدّس می‌باشد. با وجود این، در عمل همواره اشخاصی می‌کوشند با درج شروط قراردادی، راه فسخ معامله را مسدود کرده و خود را از آثار بالقوهٔ تدلیس مصون نگاه دارند. ابزار حقوقی مورد استفاده در این راستا، غالباً شرط سلب یا تحدید مسئولیت است که ضمن عقد درج می‌شود و هدف آن محدود کردن یا حذف ضمانت‌های اجرایی ناشی از رفتار فریب‌کارانه است. این مسأله، تعارضی جدی میان اصل آزادی قراردادی از یک سو و ضرورت حمایت از طرف فریب‌خورده و اخلاق معاملاتی از سوی دیگر ایجاد می‌کند.

تدلیس به‌عنوان یکی از مباحث محوری حقوق قراردادهای، هم در نظام حقوقی ایران و هم در نظام حقوقی انگلستان جایگاه قابل توجهی دارد، هرچند مبانی، گستره و آثار آن در این دو نظام یکسان نیست. در حالی که در حقوق ایران تدلیس عمدتاً بر سوءنیت و قصد فریب استوار است، در حقوق انگلستان طیفی از اقسام تدلیس شناسایی شده و تدلیس متقلبانانه تنها یکی از آن‌ها به‌شمار می‌آید. همین تفاوت نگرش، زمینه‌ساز رویکردهای متفاوت نسبت به اعتبار شروط سلب مسئولیت گردیده است؛ به‌گونه‌ای که در حقوق ایران نظر غالب بر بطلان چنین شرطی است، حال آنکه حقوق انگلستان با پذیرش استثنائاتی محدود، امکان اعتبار آن را تحت معیار «معقول بودن» فراهم ساخته است.

مسألهٔ اصلی این پژوهش آن است که آیا شرط سلب مسئولیت که در مورد برخی دیگر از خيارات اصولاً نافذ تلقی می‌شود، در خصوص تدلیس نیز قابلیت اعتبار دارد یا خیر؟ ماهیت حقوقی شرط سلب مسئولیت در تدلیس چیست و این شرط در قالب کدام‌یک از اقسام شروط قابل تحلیل است؟ مبانی قائلان به بطلان این شرط در حقوق ایران کدام است و این مبانی تا چه اندازه با مفاهیمی چون نظم عمومی، اخلاق حسنه و حسن‌نیت قراردادی پیوند دارد؟ حقوق انگلستان با چه سازوکاری امکان تحدید یا سقوط آثار تدلیس را می‌پذیرد و معیار معقول بودن چه نقشی در این میان ایفا می‌کند؟ در فرض پذیرش محدود اعتبار این شرط، چه تفاوتی میان سقوط کلی خيارات و درج صریح شرط ناظر به تدلیس وجود دارد و آیا عبارت کلی «اسقاط کافه خيارات» می‌تواند به‌تنهایی متضمن سقوط آثار تدلیس باشد یا خیر؟

در حقوق ایران، بنا بر نظر غالب حقوق‌دانان، شرط عدم مسئولیت در تدلیس به دلیل تعارض با اخلاق حسنه و ماهیت متقلبانانهٔ این نهاد، باطل و غیرقابل استناد تلقی می‌شود. در حقوق انگلستان نیز اصل بر بی‌اعتباری چنین شرطی است، با این تفاوت که قانون‌گذار با پیش‌بینی معیار معقول بودن، امکان اعتبار آن را در موارد خاص فراهم کرده است. این رویکرد انعطاف‌پذیر، امکان برقراری توازن میان آزادی قراردادی و حمایت از طرف فریب‌خورده را فراهم می‌آورد و نشان می‌دهد که نفی مطلق این‌گونه شروط، همواره تنها راه‌حل ممکن نیست. افزون بر این، با توجه به فلسفهٔ وجود خیار تدلیس که بر حمایت از مدّس و تنبیه مدّس استوار است و نیز با لحاظ وحدت ملاک رأی وحدت رویه شماره

۲۲۱ هیئت عمومی دیوان عالی کشور،^۱ به نظر می‌رسد حتی در فرض پذیرش اعتبار شرط، این امر تنها در صورتی قابل تصور است که شرط به صورت صریح و آگاهانه مورد توافق طرفین قرار گرفته باشد.

با وجود اهمیت موضوع، به نظر می‌رسد تاکنون پژوهش تطبیقی مستقلی میان حقوق ایران و حقوق انگلستان در خصوص اعتبار شرط سلب مسئولیت در تدلیس انجام نشده و اغلب آثار موجود، بدون تفکیک میان اقسام مختلف شروط و بدون توجه به تجربه حقوق انگلیس، حکم به بطلان مطلق این شرط داده‌اند. حال آنکه پویایی حقوق قراردادهای اقتضا دارد امکان بازاندیشی در حدود آزادی اراده و کارکرد اقتصادی این شروط مورد توجه قرار گیرد؛ به‌ویژه در مواردی که درج شرط سلب مسئولیت با کاهش ثمن یا تعدیل تعهدات همراه بوده و حتی می‌تواند به نفع طرف فریب‌خورده تمام شود. بی‌اثر دانستن مطلق این شروط، افزون بر محدود کردن آزادی قراردادی، ممکن است به افزایش ریسک معاملات و کاهش انعطاف‌پذیری روابط اقتصادی بینجامد.

بر این اساس، پژوهش حاضر با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای و با روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد تطبیقی، می‌کوشد ضمن تبیین مفهوم تدلیس، ماهیت و اقسام شرط سلب مسئولیت و بررسی مبانی اعتبار یا عدم اعتبار آن در دو نظام حقوقی ایران و انگلستان، چارچوبی منسجم برای ارزیابی موارد امکان پذیرش این شرط ارائه دهد.

۲- مفهوم، عناصر، اقسام و مکافات تدلیس

مواد ۴۳۸ تا ۴۴۰ قانون مدنی ایران، به تعریف تدلیس و تشریح آثار آن پرداخته است. در این جایگاه، تدلیس با مفهوم Misrepresentation در حقوق انگلستان تا حد زیادی مطابقت دارد، هر چند که نمی‌توان این دو واژه را عیناً بر یکدیگر منطبق دانست. در حقوق این کشور، Misrepresentation Act 1967^۲ در سه ماده به تصویب پارلمان رسیده که در کنار حقوق عرفی (Common Law) و قواعد عام مربوط به فریب (Deceit) - که در واقع قواعد مربوط به تدلیس در درجه نخست مبتنی بر آن است- به مسائل مربوط به تدلیس سامان می‌دهد. لازمه بحث درباره این موضوع در گام نخست، نیازمند نگاهی به مفهوم، عناصر و اقسام تدلیس است.

۲-۱- مفهوم و مبانی تدلیس

تدلیس مشتق از کلمه دَکَس به معنی ظلمت می‌باشد (امامی، ۱۳۸۵: ۴۹۶). تعریف اصطلاحی تدلیس در ماده ۴۳۸ قانون مدنی بدین صورت ذکر شده است: «تدلیس عبارت است از عملیاتی که موجب فریب طرف معامله شود». در اثر تدلیس حقیقت را می‌پوشانند تا غیر از آنچه هست او را بنمایانند (همان). همان‌طور که مشخص است، معنای لغوی و اصطلاحی این واژه با هم تفاوت چندانی ندارد. برخی تدلیس را از جمله عیوب اراده و برخی جرم و برخی دیگر جلوگیری از ضرر معرفی می‌کنند (میرهاشمی، ۱۳۹۱: ۱۵۸). در حقوق انگلیس تعریف منصوص

^۱ متن رأی وحدت رویه: مطابق مواد ۴۱۶ و بعد قانون مدنی، در موارد غبن «فاحش»، با لحاظ دیگر شرایط مقرر، مغبون حق فسخ (خیار) دارد. چنانچه برابر ماده ۴۴۸ همین قانون، سقوط این حق شرط شده باشد، به اقتضای رفتار متعارف اشخاص، شرط یادشده منصرف از مراتب اعلا غبن است که عرفاً «فاحش» دانسته می‌شود. برخی فتاوی معتبر فقهی نیز بر همین اساس صادر شده است.

^۲ در ادامه: قانون تدلیس مصوب ۱۹۶۷.

و قانونی از تدلیس در دست نیست (حیدری، ۱۳۹۷: ۱۵۳). واژه Misrepresentation در حقوق این کشور، به معنای غلط جلوه دادن و انجام نادرست وظیفه به‌عنوان نماینده می‌باشد و در فرهنگ اصطلاحات حقوقی، به معنای تدلیس و قلب واقعیت آمده است (آریان‌پور، ۱۳۷۷: ۴۸). در حقوق این کشور، تدلیس به‌صورت جزئی از نظریه وسیع «اظهار خلاف واقع» مطرح می‌شود (امین، ۱۳۸۸: ۱۵). تدلیس با اشتباه هم‌پوشانی دارد؛ طرف فریب‌خورده (representee)، تصمیم خود برای ورود به توافق را بر یک باور غلط استوار کرده است و این باعث معیوب بودن انتخاب او می‌شود. در مواردی که یک طرف بر اثر تدلیس متقربانه طرف مقابل در عقد شرکت کند، انتخاب مدلس کاملاً انتخاب خود او نیست (Klass, 2023: 3).

البته اینکه چه عملیاتی فریب محسوب می‌شود، امری است که تشخیص آن بر عهده عرف بوده و از اوضاع و احوال مشخص می‌گردد؛ مثلاً در قوانین انگلیس تمجیدهایی که فقط برای بازارگرمی (Sales puff) و مشتری‌یابی است، تأثیری در تمامیت عقد نمی‌گذارد (حیدری، پیشین: ۱۶۵) و تدلیس محسوب نمی‌شود و بعید است که چنین چیزی در حقوق ایران نیز تدلیس به حساب آید؛ مثلاً اگر فروشنده دوره‌گرد در یک شهر زیارتی ساعت برند SEIKO را به‌عنوان ساعت اورجینال قاچاق به یک بیستم قیمت فروشگاه معتبر به فردی بفروشد، مشکل بتوان این عمل را حتی در صورتی که موجب ترغیب خریدار ساده‌لوح شده باشد، تدلیس دانست.

۲-۲- عناصر موجد تدلیس

تدلیس با تحقق سه رکن ایجاد می‌گردد: ۱- وقوع عملیات ۲- فریب طرف معامله ۳- برقراری رابطه سببیت بین عملیات مذکور و فریب طرف معامله (قاسم‌زاده، ۱۳۹۳: ۱۶۷). در واقع تدلیس عملیات فریب‌کارانه‌ای است که توسط یک طرف انجام و این عملیات، باعث می‌شود تا طرف مقابل به انعقاد عقد رغبت پیدا کند. با این توضیح مشخص می‌گردد که اگر این عملیات تأثیری در طرف دیگر نداشته باشد و معلوم شود که آن شخص در هر حال عقد را منعقد می‌ساخت، تدلیس به معنای اصطلاحی محقق نشده است و نمی‌توان به نتایج آن تمسک نمود.

بنا به قواعد کامن‌لا، تدلیس هنگامی تحقق می‌یابد که در قلمرو مسئولیت مدنی، واجد شرایط لازم برای اقامه دعوی فریب باشد. این شرط در اصل ناظر به کذب در گفتار است (امین، پیشین: ۱۶)؛ هر چند که تنها شکل آن نمی‌باشد. ادعای تدلیس به دنبال جبران نقض وظیفه قانونی یک طرف برای ارائه صادقاته پیش‌فرض‌های واقعی روابط تجاری خود است. این مسئولیت زمانی ایجاد می‌شود که مدلس، یک تدلیس مادی را به‌طور فریب‌کارانه یا غفلت‌آمیز انجام داده باشد و طرف دیگر به‌طور موجه به آن اعتماد کرده و متحمل ضرر شده باشد (West, 2009: 1007).

تدلیس در صورت وجود هم‌زمان سه شرط زیر به وقوع می‌پیوندد: اظهار فریب‌آمیز (Misleading representation) توسط یک طرف قرارداد [یا توسط ثالث با تبانی یک طرف] خطاب به طرف دیگر انجام شده باشد؛ اظهار باید بیان واقعیت موجود (Statement of present fact) باشد نه بیان نظر یا قانون؛ این اظهار باید طرف مقابل را به ورود در پیمان ترغیب کرده باشد (Stone, 2002: 259). البته الزامی

^۲ این قاعده مطلق نبوده و در برخی موارد، ممکن است یک اظهار ظاهراً مبتنی بر نظر، به‌عنوان بیان واقعیت تلقی شود؛ این موارد عبارتند از: ۱- زمانی که نظر با حقایق معلوم نزد گوینده در تضاد باشد ۲- وقتی اظهار نظر از سوی کارشناس بیان شود ۳- زمانی که نظر صادقاته ابراز نشده باشد.

وجود ندارد که عملیات متقلبانۀ مدّلس، تنها علت انعقاد پیمان باشد؛ بلکه مهم میزان تأثیرگذاری این خدعه است؛ اگر این تأثیر قابل توجه باشد، این رکن از تدلیس محقق است. در مورد شرط نخست (اظهار فریب‌آمیز توسط یک طرف)، لازم به ذکر است که اگر طرف فریب‌خورده به جای فسخ به دنبال دریافت خسارت خود باشد، در این صورت ممکن است در برخی موارد با ادعای تدلیس مبنی بر بی‌احتیاطی به هدف خود برسد، حتی اگر این اظهار نادرست توسط ثالث بیگانه به عمل آمده باشد (Ibid: 260).

۲-۳- اقسام تدلیس

در قوانین ایران، تقسیم‌بندی خاصی از تدلیس وجود ندارد و ماده ۴۳۸ قانون مدنی مطلق عملیاتی را که موجب فریب طرف معامله شود، تدلیس برشمرده است. در واقع این تدلیس به هر نوع و با هر شکلی که اتفاق بیفتد، باعث ایجاد حق فسخ برای طرف فریب‌خورده می‌گردد. تدلیس همواره و الزاماً در قالب فریب و نیرنگ تحقق نمی‌یابد، اظهار خلاف واقع و نیز اظهارات نابه‌جا نیز تدلیس محسوب شده و حق فسخ ایجاد می‌کند (حبیب‌زاده، ۱۳۸۹: ۱۱۳). در این زمینه مهم نیست که تدلیس با سخن فریبنده به وقوع پیوسته باشد یا با عمل و یا با کتمان حقیقت موجود؛ مثل اینکه فروشنده اتومبیل، به خریدار نکوید که شماره موتور خودرو دست‌کوب است. تنها اختلاف در این مورد، اختلاف بر این امر است که آیا تدلیس با سکوت نیز محقق می‌گردد یا نه؟ و آن در جایی است که بایع، تکلیف به ارائه مشاوره و یا بیان نقایص و عیوب مبیع دارد که در این مختصر جایی از بحث در این مورد وجود ندارد.

در حقوق انگلیس تدلیس نوعی شبه‌جرم (Tort) محسوب می‌شود (Ston, op. cit: 268) و حقوق عرفی و قانون تدلیس مصوب ۱۹۶۷ آن را به سه دسته بخش می‌کند که عبارت است از: ۱- تدلیس متقلبانۀ یا عمدی (Fraudulent Misrepresentation) ۲- تدلیس ناشی از بی‌احتیاطی (negligent misrepresentation) (klass, op.cit: 11)، ۳- تدلیس بدون سوءنیت یا تدلیس معصومانه (Innocent Misrepresentation).

تدلیس زمانی متقلبانۀ است که مدّلس به قصد فریب و ترغیب طرف مقابل به شرکت در عقد، عالماً اظهار نادرست و فریبنده‌ای انجام داده باشد. اگر طرف با بی‌اطلاعی درباره صحت و سقم مطلب، آن را ارائه داده باشد نیز تدلیس متقلبانۀ محسوب می‌گردد (West, lewis Jr, op. cit: 1013). در تدلیس ناشی از بی‌احتیاطی شخص بدون قصد فریب، اطلاعات نادرست و گمراه‌کننده ارائه می‌دهد بدون اینکه در مورد حقیقت گفته‌های خود تحقیقی کرده باشد؛ مثل اینکه مالک مغازه بدون بررسی حساب‌ها و صرفاً بر اساس حدس به مستأجر بالقوه بگوید میانگین سود ماهیانۀ این مغازه حدود N ریال است و بعداً معلوم شود سود واقعی بسیار کمتر است.^۵ تدلیس بدون سوءنیت هنگامی است که فرد صرفاً به خاطر ناآگاهی یا عدم اطلاع از حقیقت، اظهاراتی را بیان می‌دارد؛ مانند اینکه فروشنده خانه، با حسن‌نیت به خریدار

^۴ در حقوق انگلیس، در موارد محدودی، سکوت نیز علاوه بر گفتار و رفتار، گاهی تدلیس محسوب می‌گردد؛ مثلاً این قاعده در قراردادهای دارای الزام به نهایت حسن‌نیت (uberrimae fidei contract) مثل بیمه، اجرا می‌شود.

^۵ به این جهت که اظهارکننده نتوانسته ثابت کند که دلیل منطقی برای باور به صحت گفته‌اش دارد، با توجه به فقدان قصد فریب، تدلیس از روی بی‌احتیاطی محسوب می‌گردد.

بالقوه می‌گوید: «این ساختمان کاملاً مطابق مقررات شهرداری ساخته شده است»، زیرا خودش همین را هنگام خرید از فروشنده قبلی شنیده بود و بعداً معلوم می‌شود که ساختمان فرضاً مجوز نداشته است.^۶

در پایان باید به این نکته مهم توجه شود که حق فسخ برای هر سه نوع تدلیس وجود دارد اما شرط سلب مسئولیت تنها در مورد تدلیس ناشی از بی‌احتیاطی یا بدون سوءنیت قابل بررسی است و مطلقاً در تدلیس متقابلانه محلی از اعراب ندارد.

۲-۴- ضمانت اجرای تدلیس در حقوق ایران و انگلیس

ضمانت اجرای تدلیس طبق ماده ۴۳۹ قانون مدنی، حق فسخی است که به مدّلس تعلق می‌گیرد و او می‌تواند به دلیل فریبی که او را به شرکت در عقد ترغیب کرده است، از عقد خارج شود. لازم به ذکر است که اگر تدلیس در انگیزه اصلی یا علت عمده عقد باشد، بطلان عقد را در پی خواهد داشت و حق فسخ، ناظر به تدلیسی است که تنها در انگیزه‌های تراضی تأثیر دارد (قاسم‌زاده، پیشین: ۱۶۹). این اصل در حقوق انگلستان هم وجود دارد و اگر تدلیس در مورد ماهیت یا شروط اساسی قرارداد به عمل آمده باشد، مانند این است که قراردادی منعقد نشده است (3: klass, op.cit).

در حقوق انگلیس، اثر اصلی تدلیس آن است که به‌خاطر رفتار یک طرف، نمی‌توان و نباید آن قرارداد را قابل اجرا دانست. حقوق قراردادهای انگلستان این وضعیت را با قواعدی سامان می‌دهد که به طور سنتی تحت عناوین اشتباه (mistake)، اکراه (duress)، نفوذ نامشروع (undue influence) و تدلیس دسته‌بندی می‌شود (Stone, op. cit: 257). ماده ۲ قانون تدلیس مصوب ۱۹۶۷، تدلیس را در فرضی که یک طرف پس از ارائه اطلاعات نادرست از سوی طرف دیگر، قراردادی منعقد کرده و در نتیجه آن متحمل ضرر شده است، محقق می‌داند و مدّلس (The representor) را مسئول جبران خسارت طرف فریب‌خورده می‌شناسد. طرف فریب‌خورده چند مسیر برای طرح دعوا پیش پا دارد: ممکن است قرارداد طبق کامن‌لا فسخ (Rescission) شود، ممکن است خسارت تحت ماده ۲ قانون تدلیس مصوب ۱۹۶۷ قابل مطالبه باشد یا دعاوی مسئولیت قهری ناشی از فریب یا تدلیس ناشی از بی‌احتیاطی می‌تواند مبنای جایگزین برای مطالبه خسارت فراهم کند (Ibid:260).

۳- چیستی، اقسام و وضعیت حقوقی شرط سلب مسئولیت در تدلیس

ضمانت اجرای اصلی تدلیس در حقوق ایران، ایجاد اختیار فسخ برای شخص فریب‌خورده است. بنا بر نظر غالب و تقریباً اجماعی بزرگان علم حقوق، شرط سلب مسئولیت در مورد تدلیس قابل اعتنا نبوده و اثری بر آن مترتب نمی‌گردد و حتی با وجود درج چنین شرطی در قرارداد، حق فسخ همچنان برای مدّلس محفوظ خواهد بود. این رویکرد مبتنی بر آن است که تدلیس، به‌عنوان رفتاری متقابلانه، نمی‌تواند از پیش موضوع توافق حمایتی قرار گیرد.

این در حالی است که قواعد حقوقی، دکترین و رویه قضایی حقوق انگلستان، در پاره‌ای از موارد، چنین شرطی را معتبر می‌شمارند و امکان تحدید یا تنظیم آثار تدلیس را - البته تحت قیود مشخص - می‌پذیرند. همین تفاوت بنیادین، بررسی تطبیقی این نهاد را واجد اهمیت ویژه

^۶ در این مورد نه بی‌احتیاطی صورت گرفته و نه قصد فریب وجود داشته است، مضافاً بر اینکه گوینده واقعاً به درستی گفتارش باور داشته است.

می‌سازد. مذاقه در این باره، در گام نخست مستلزم شناخت انواع و ماهیت شرط سلب مسئولیت و سپس آگاهی از استدلال‌های موافقان بطلان آن در حقوق ایران است؛ زیرا بدون تبیین دقیق ماهیت این شرط و مبانی نظری مخالفت با آن، امکان ارزیابی منسجم رویکرد حقوق انگلیس فراهم نخواهد شد. از این رو، در ادامه ابتدا به ماهیت شرط پرداخته می‌شود و سپس مبانی قائلان به عدم اعتبار آن بررسی خواهد شد.

۳-۱- ماهیت شرط سلب مسئولیت

«شرط تعهدی است که ضمن تعهد دیگری درج می‌گردد و در اثر این امر، بستگی و رابطه‌ای بین آن دو تعهد پیدا می‌شود که شرط، صورت تعهد تبعی به خود می‌گیرد و معنأً مورد یا جزء مورد معامله اصلی می‌شود» (امامی، پیشین: ۲۷۵)؛ بر همین اساس، شرط سلب مسئولیت نیز همواره در بستر یک قرارداد اصلی تحقق می‌یابد و ماهیتی تبعی دارد. این شرط معمولاً با هدف محدود یا منتفی کردن مسئولیت یک طرف در قبال تخلف یا فریب درج می‌شود و می‌کوشد آثار حقوقی رفتار متقابلانه را از پیش کنترل نماید.

با توجه به تعاریفی که از شرط و شروط باطل و مبطل در قانون مدنی به عمل آمده است،^۷ می‌توان اظهار داشت که شرط سلب مسئولیت در مورد تدلیس، از اقسام شرط نتیجه به حساب می‌آید؛ به این معنا که نتیجه‌ای حقوقی (یعنی سقوط یا تحدید ضمانت اجرا) مستقیماً مورد توافق قرار می‌گیرد. البته اگر قائل بر این امر باشیم که این شرط جلوی ایجاد مسئولیت را نمی‌گیرد، بلکه صرفاً امکان رجوع مشروط‌علیه به مشروط‌له برای اقامه دعوا یا اعمال حق فسخ را مسدود می‌کند، در این صورت تحلیل دقیق‌تر آن است که چنین شرطی در زمره شرط فعل منفی قرار گیرد؛ زیرا متضمن تعهد به ترک اعمال یک حق است، نه نفی اصل تحقق آن.

به نظر می‌رسد کسانی که قائل به بطلان شرط عدم مسئولیت در تدلیس‌اند و آن را حین عقد اسقاط ناشدنی می‌دانند، چنین شرطی را نامشروع^۸ تلقی می‌کنند. منظور از شرط نامشروع، شرطی است که برخلاف شرع، قانون، اخلاق حسنه و قواعد امری باشد (اسدی‌نژاد، ۱۳۹۳: ۱۴۴). در این تحلیل، تدلیس به سبب ماهیت متقابلانه‌اش در تعارض مستقیم با این موازین قرار می‌گیرد و نمی‌توان آثار آن را با توافق خصوصی بی‌اثر ساخت. در مقابل، برخی دیگر مبانی بطلان این شرط را نه صرفاً نامشروع بودن، بلکه غیرعقلایی بودن آن می‌دانند (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۹: ۲۹۲)؛ بدین معنا که پذیرش چنین شرطی با منطقی معاملات و انتظار متعارف اشخاص از امنیت حقوقی سازگار نیست.

در حقوق انگلیس، چنین شرطی تحت عنوان شرط سلب مسئولیت یا شرط محدودکننده مسئولیت (Limitation Clause) شناخته می‌شود و ممکن است در شرایطی خاص معتبر باشد. بخش ۳ قانون تدلیس مصوب ۱۹۶۷ و ماده ۱۱ قانون شروط ناعادلانه قراردادها مصوب ۱۹۷۷ (UCTA 1977)، معیارهایی را تعیین کرده است که بر اساس آن‌ها این‌گونه شروط تنها در صورت احراز معقول بودن می‌تواند اثر قانونی داشته باشد (West, lewis Jr, 2009: 7). بنابراین، برخلاف رویکرد سخت‌گیرانه حقوق ایران، حقوق انگلیس با اتخاذ رویکردی انعطاف‌پذیرتر، اصل را بر امکان اعتبار شرط می‌گذارد و سپس با ابزار «معقول بودن»، از سوءاستفاده‌های احتمالی جلوگیری می‌کند.

^۷ ماده ۲۳۴ مبین انواع شرط، مواد ۲۳۲ و ۲۳۳ مبین شروط باطل و مبطل و مواد ۴۳۹ و ۴۴۸ به ترتیب مستند قانونی خیار تدلیس و اسقاط کافه خیارات است.
^۸ مستند به بند ۳ ماده ۲۳۲ قانون مدنی.

۲-۳- مبانی قائلان به عدم اعتبار

موافقان عدم نفوذ شرط سلب مسئولیت در تدلیس، این شرط را با نظم عمومی، اخلاق حسنه و اصل لزوم حسن نیت در قراردادها در تعارض می‌دانند (صفایی، ۱۳۹۸: ۳۲۲). قوانین مربوط به نظم عمومی، قوانینی است که تأمین‌کننده منافع عمومی جامعه است و در واقع قواعد آمره، بخشی از نظم عمومی است که به صورت مدون در قوانین آمده است (بیات، ۱۳۹۷: ۵۷۷). مقرراتی که نیکوکاران جامعه خود را پایبند به آن می‌دانند و در روابط اجتماعی خویش آن‌ها را اجرا می‌کنند، اخلاق حسنه نام دارد و اراده افراد توان مخالفت با این نوع مقررات را ندارد (قاسم‌زاده، پیشین: ۵۰). بر این اساس، توافق بر حمایت از رفتار فریب‌کارانه، نه تنها نظم اقتصادی معاملات را مختل می‌کند، بلکه با وجدان جمعی جامعه نیز ناسازگار است.

برخی شرط مزبور را همانند شرط عدم مسئولیت در قبال تقصیر عمدی، باطل و غیرقابل استناد می‌دانند (میرزایی، ۱۳۹۷: ۲۰۴)؛ زیرا تدلیس ماهیتی نزدیک به تقلب عمدی دارد و نمی‌توان آثار آن را با توافق خصوصی از میان برد. مخالفت این شرط با نظم عمومی و اخلاق حسنه، به طور جدی سلامت معاملات را تهدید می‌کند و ممکن است به وضعیتی بینجامد که شخصی که صرفاً در اثر فریب به انعقاد عقد رضایت داده است، امکان خروج از قرارداد را از دست بدهد.

برخی نیز افزوده‌اند که این شرط به دلیل مخالفت با کتاب و سنت محکوم به بطلان است (عبدی‌پور و رضایی، ۱۴۰۲: ۲۲). مبنای عدم اعتبار شرط، مخالفت آن با نظم عمومی و اخلاق حسنه و نیز اشکال اسقاط ما لم یجب می‌باشد (اکبرزاده و ادهمی، ۱۴۰۰: ۸۷).

۳-۳- رویکرد حقوق انگلیس در مورد این شرط

در حقوق انگلستان، بخش ۳ قانون تدلیس که به وسیله ماده ۸ قانون شروط ناعادلانه قراردادها اصلاح شده است، شرطی را که در قرارداد درج شود و بخواهد مسئولیت مدلس یا راه جبرانی ایجاد شده برای مدلس را محدود یا منتفی کند، اصولاً فاقد اثر می‌داند. به طور کلی، قوانین مرتبط با تدلیس برای جلوگیری، تنبیه، جبران یا رسیدگی به اعمال یا ترک فعلی طراحی شده‌اند که توسط یکی از طرفین پیمان صورت می‌گیرد و به نحو ناروا (Invalid) موجب ایجاد باورهای کاذب در طرف دیگر معامله می‌شود (1: klass, op.cit). از این منظر، حمایت از مدلس عملاً به معنای حمایت از فریب‌کاری است و چنین رویکردی با فلسفه و غایت قانون‌گذاری در تعارض آشکار قرار دارد.

با این حال، قاعده مقرر در ماده فوق مطلق نیست و استثنایی بر آن وارد شده است؛ بدین معنا که شرط سلب مسئولیت یا تحدید ضمانت اجرا، در صورتی می‌تواند معتبر تلقی شود که با معیار معقول بودن مقرر در ماده ۱۱ همان قانون - که طبق ماده ۳ قانون تدلیس مصوب ۱۹۶۷ قابل اعمال است - انطباق داشته باشد. به این ترتیب، حقوق انگلیس با بهره‌گیری از معیار انعطاف‌پذیر «معقول بودن»، می‌کوشد تعادلی میان آزادی قراردادی و حمایت از طرف فریب‌خورده برقرار سازد و از تبدیل شروط معافیت به ابزاری برای مشروعیت‌بخشی به تقلب جلوگیری کند.

۴- انواع شرط محدود کننده در تدلیس

اراده متبایعین در درج شرط سلب مسئولیت یا تحدید آثار تدلیس در قرارداد، می‌تواند به چند شکل متفاوت ظهور یابد؛ هرچند درج یکی از این اشکال، مانع از پیش‌بینی سایر صور آن در ضمن همان عقد یا در قالب شروط متعدد نمی‌شود. اهمیت این بحث از آن روست که در عمل، برخی از این شروط ممکن است به‌طور مطلق مردود تلقی شود، نسبت به برخی دیگر تردیدهای جدی وجود داشته باشد و پاره‌ای نیز اصولاً صحیح و نافذ دانسته شوند. افزون بر این، تمایز میان انواع شروط مزبور نقش مهمی در تعیین قلمرو حمایت از طرف فریب‌خورده و نیز حدود اصل حاکمیت اراده دارد؛ زیرا هر یک از این اشکال، به‌نحوی متفاوت بر ضمانت‌اجراهای ناشی از تدلیس اثر می‌گذارند. از همین رو، تفکیک دقیق این اقسام، مقدمه‌ای ضروری برای بررسی ملاک اعتبار یا بطلان آن‌ها به شمار می‌آید که در ادامه، به تفصیل مورد تحلیل قرار خواهد گرفت.

به‌طور کلی، شروط مرتبط با تدلیس را می‌توان در سه دسته‌ی اصلی طبقه‌بندی کرد: نخست، شرط سقوط اختیار تدلیس؛ دوم، شروط مبتنی بر عدم اتکا یا عدم اظهار؛ و سوم، شرط تغییر مکافات تدلیس. هر یک از این اقسام، آثار حقوقی خاص خود را دارد و میزان سازگاری آن با قواعد آمره و نظم عمومی نیز متفاوت است.

۴-۱- شرط سقوط اختیار تدلیس

در این شکل از شرط، دو طرف توافق می‌کنند که اگر در آینده مشخص شود که بایع یا مشتری (در مورد ثمن شخصی) نیرنگی به کار برده که واجد شرایط تدلیس است، در برابر طرف فریب‌خورده از مکافات عمل خود مصون باشد و او نتواند به این دستاویز عقد را فسخ کند. در چنین حالتی این پرسش اساسی مطرح می‌شود که آیا این شرط اساساً مانع تحقق اختیار تدلیس می‌شود، یا آنکه اختیار به‌طور قهری ایجاد می‌گردد ولی متعهدله حق اعمال آن را از پیش اسقاط کرده است؛ به بیان دیگر، آیا با شرط مزبور، سبب اختیار از میان می‌رود یا صرفاً حق اجرای فسخ ناشی از تدلیس از سوی پذیرنده شرط ساقط می‌شود.^۹

تحلیل دقیق‌تر نشان می‌دهد که غالباً باید میان «ایجاد اختیار» و «قابلیت اعمال آن» تفکیک قائل شد. بدین معنا که تدلیس، به‌عنوان یک واقعه حقوقی، به محض تحقق شرایط خود، اختیار را به وجود می‌آورد؛ اما شرط سقوط اختیار، ناظر به مرحله اعمال حق است و متضمن اسقاط پیشاپیش اختیار فسخ از سوی طرف مقابل تلقی می‌شود. بنابراین، اثر عملی چنین شرطی آن است که علی‌رغم تحقق تدلیس، طرف

^۹ ذیل ماده ۴۳۹ قانون مدنی ثمن شخصی را از حیث قواعد مربوط به تدلیس، همانند مبیع می‌داند.

^{۱۰} این شرط درست همانند شرط سلب مسئولیت در مورد غبن فاحش و افحش (در صورت تصریح) است که اگر مشتری آگاه شود که در معامله مغبون شده، نمی‌تواند جبران ضرر خود را از بایع بخواهد و کسی در نفوذ این شرط، شکی به خود راه نمی‌دهد و رأی وحدت رویه شماره ۲۲۱ نیز آن را تأیید نموده است. با توجه به اینکه غبن نیز نوعی فریب و مخالف اخلاق حسنه است، مشخص نیست چرا دکترین در باطل دانستن این شرط اتفاق نظر ندارند!

فریب خورده از امکان برهم زدن عقد محروم می گردد، هر چند اصل رفتار متقلبانه همچنان باقی است و می تواند در موارد مقتضی منشأ سایر ضمانت اجراها قرار گیرد.

در حقوق انگلیس، اصطلاح شروط معافیت (Exclusion clauses) مفهومی موسع دارد و افزون بر شرط کاهش یا نفی مسئولیت قراردادی یا قهری، شامل سقوط حق فسخ نیز می شود. به بیان دیگر، شرط معافیت در این نظام حقوقی هم شرط عدم مسئولیت به معنای خاص را در بر می گیرد و هم شرطی را که متضمن اسقاط حق اجتناب یا فسخ قرارداد است (خناری نژاد، ۱۴۰۲: ۲۵). این رویکرد نشان می دهد که از منظر حقوق انگلیس، تفاوت ماهوی چشمگیری میان سلب حق مطالبه خسارت و سلب حق برهم زدن قرارداد وجود ندارد و هر دو در قالب واحد شروط معافیت تحلیل می شوند، هر چند اعتبار آن ها تابع قیود قانونی خاص، به ویژه معیار معقول بودن، است.

افزون بر این، باید توجه داشت که شرط سقوط خیار تدلیس، به سبب ارتباط مستقیم با رفتار فریب کارانه، بیش از سایر شروط مشابه در معرض تعارض با ملاحظات حمایتی و اخلاقی قرار دارد؛ زیرا پذیرش بی قید و شرط آن می تواند به تشویق تقلب و تضعیف اعتماد مشروع طرفین در روابط معاملاتی بینجامد.

۴-۲- شروط عدم اتکا و عدم اظهار

شکل دیگر شرط عدم مسئولیت، هنگامی است که بندی در قرارداد گنجانده می شود و مدّلس بالقوه آن را می پذیرد، اما بعدها متوجه می شود که فریب خورده است. برای مثال، در قرارداد فروش یک خودرو، ممکن است این بند در مبایعه نامه درج شود: «خریدار، خودرو را از تمام جهات مورد بررسی قرار داده و اقرار می کند که مبیع دقیقاً واجد همان ویژگی هایی است که با بایع عنوان کرده و هرگونه ادعای بعدی وی مبنی بر عدم مطابقت یا اعمال حيله و تقلب و پوشاندن عیب، غیرقابل استماع است». یا چنین مقرر می شود: «خریدار بدون اتکا به گفته های بایع و صرفاً بنا بر مشاهده و علم خود، مبیع را خریداری کرده است». گاه نیز به صورت شرط عدم اظهار می آید: «فروشنده هیچ اظهاری در مورد مبیع، ویژگی ها و کارکرد آن فراتر از موارد مندرج در قرارداد بیان ننموده است». در این فرض، ممکن است پس از مدتی، خریداری که این بند را امضاء کرده، متوجه شود که مثلاً شاسی های خودرو به دلیل تصادف جوش داشته و فروشنده در مورد سالم و بدون ضربه بودن آن صراحتاً به او دروغ گفته است؛ یا اینکه خریدار، علی رغم پذیرش بند مربوط به عدم اتکا یا عدم اظهار، در واقع به تعریف ها و اظهارات بایع اتکا کرده و دقیقاً بر پایه همین گفته ها رغبت به انعقاد عقد پیدا کرده است.

اهمیت این دسته از شروط در آن است که برخلاف شرط سقوط خیار، مستقیماً متوجه عنصر «اتکا» یا «اظهار» هستند و می کوشند یکی از ارکان اساسی تحقق تدلیس را از پیش منتفی جلوه دهند. به بیان دیگر، هدف این شروط آن است که با قراردادی جلوه دادن فقدان اتکا یا اظهار اساس ادعای تدلیس را متزلزل سازند. با این حال، در تحلیل حقوقی، صرف درج چنین عباراتی لزوماً به معنای نفی واقعی اتکای طرف مقابل نیست و در بسیاری موارد، دادگاه ها به بررسی اوضاع و احوال خارجی معامله، رفتار طرفین و نقش واقعی اظهارات فروشنده در ترغیب خریدار می پردازند. از همین رو، این شروط غالباً به منزله ای ابزار اثباتی تلقی می شوند، نه قاعده ای قاطع که به طور مطلق امکان استناد به تدلیس را از میان ببرد.

۴-۳- شرط تغییر مکافات تدلیس

شرط دیگری که ممکن است در عقد درج شود، توافق طرفین بر این امر است که در صورت آشکار شدن تدلیس، طرف فریب‌خورده حق فسخ نداشته باشد و به جای آن، جبران خسارت به طریقی که در قرارداد توسط طرفین تعیین شده است صورت گیرد؛ مانند اینکه فریب‌دهنده مبلغ معینی به فریب‌خورده بپردازد، تعهد به انجام کاری برای او بر عهده گیرد یا مبیع را به‌طور رایگان تعویض نماید.

در این فرض، طرفین عملاً مکافات تدلیس را از فسخ عقد به ضمانت اجرای جایگزین تبدیل می‌کنند. تفاوت اساسی این نوع شرط با شرط سقوط خیار در آن است که در اینجا، به‌جای حذف کامل واکنش حقوقی نسبت به تدلیس، واکنش مزبور تغییر شکل می‌یابد و قالب قراردادی به خود می‌گیرد. چنین شرطی از منظر تحلیلی، در میانه دو رویکرد قرار دارد: از یک‌سو، حق فسخ حذف می‌شود و از سوی دیگر، نوعی مسئولیت قراردادی خاص برای فریب‌دهنده پیش‌بینی می‌گردد. به همین دلیل، ارزیابی اعتبار آن مستلزم سنجش تعادل میان اصل آزادی قراردادها و ضرورت جلوگیری از سوءاستفاده از تدلیس است، به‌ویژه در مواردی که جبران تعیین‌شده، به‌طور آشکار کمتر از زیان واقعی واردشده به طرف فریب‌خورده باشد.

۵- معیار معقول بودن شرط

همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، در حقوق انگلستان مستند به بند ۱ ماده ۱۱ قانون شروط ناعادلانه قراردادهای مصوب ۱۹۷۷ و ماده ۳ قانون تدلیس مصوب ۱۹۶۷، شرط سلب مسئولیت در تدلیس، اگر با معیار معقول بودن مطابق باشد، ممکن است که معتبر بوده و آثار قانونی بر آن مترتب گردد. شرط معقول، شرطی منطقی و منصفانه است و این امر با ملاحظه شرایطی که برای طرفین پیمان در زمان انعقاد عقد معلوم بوده یا می‌بایست معلوم باشد یا مدنظر طرفین بوده مشخص می‌گردد (نکوئی، ۱۳۸۹: ۲۶۹).

با عنایت به ماهیت تدلیس که مرادف با فریب‌کاری است و فریب مورد نهی شدید اخلاق و قانون است، تنها در مواردی سخن از اعتبار شرط به میان می‌آید که عنصر فریب در تدلیس کم‌رنگ بوده و بتوان آن را نادیده انگاشت. به بیان دیگر در مواردی که تدلیس متقلبانانه است، اگر چه از حیث نظری امکان درج شرط سلب مسئولیت مطرح می‌شود، اما در عمل چنین شرطی به دلیل عدم احراز معیار معقول بودن، در حقوق انگلستان نافذ نبوده و اثری بر آن بار نمی‌گردد؛ اما زمانی که تدلیس غیرعمدی بوده و شرط سلب مسئولیت نیز صریحاً در قرارداد درج شده و مورد توافق طرفین قرار گرفته باشد، اگر بررسی اوضاع و احوال خاص متعاقبین و شرایط ویژه آن پیمان با معیار معقول بودن مطابقت نماید، به‌نظر می‌رسد که دیگر صحبت از اعتبار چنین شرطی گزافه‌گویی محسوب نمی‌گردد.

در قانون تدلیس مصوب ۱۹۶۷، فسخ به‌عنوان یکی از راه‌های جبران فریب تصریح شده است و علاوه بر آن، راه‌حل‌های دیگری نیز پیش‌پای متعاقبین قرار دارد تا عمل حقوقی به نتیجه‌ای منصفانه منتهی گردد و این به دلیل تمایزی است که قانون‌گذار در نوع تدلیس انجام شده قائل است.

۵-۱- اعتبار بر اساس قانون

بند ۲ ماده ۲ قانون تدلیس مصوب ۱۹۶۷، در مواردی که تدلیس بدون سوءنیت باشد، با لحاظ ماهیت اظهار خلاف واقع و زبانی که در صورت ابقای قرارداد به زیان دیده وارد می‌شود و نیز زبانی که فسخ قرارداد برای طرف دیگر به همراه دارد، جایگزینی پرداخت خسارت به طرف فریب‌خورده به جای فسخ قرارداد را تجویز کرده است. ماده ۳ این قانون نیز با تصریح بر بطلان هر شرطی که مسئولیت طرف فریب‌دهنده را محدود یا استثنا کند، این شرط را اگر معیار معقول بودن در آن رعایت شده باشد، نافذ می‌داند. در واقع قانون‌گذار پذیرفته است که در مواردی که عنصر تقلب و سوءنیت وجود ندارد و یا بسیار کم‌رنگ است، راه‌حلهایی غیر از فسخ، بسته به مورد ممکن است حسب مورد برای متعاقدين و جامعه مفیدتر باشد.

در قانون مدنی ایران نصی که صریحاً شرط سلب مسئولیت در تدلیس را فاقد اعتبار بداند، وجود ندارد و قائلان به بطلان شرط -همان‌طور که پیش‌تر گفته شد- بی‌اعتباری آن را به جهت نامشروع یا غیرعقلایی بودن آن می‌دانند. این استدلال بی‌شک در مورد تدلیس عمدی درست است، اما شاید نتوان این حکم را با اطمینان، در همه موارد تدلیس از روی بی‌احتیاطی یا تدلیس بدون سوءنیت، بهترین راه‌حل دانست. در واقع همان‌طور که مسئول ندانستن شخص فریب‌کار در مقابل شخص فریب‌خورده مخالف با ذوق سلیم است، باطل دانستن این شرط هنگامی که عقل به صحت آن حکم می‌کند نیز، در تضاد با ارزش‌های معاملاتی و تجاری جامعه می‌باشد.

به نظر می‌رسد که از عموم ماده ۴۴۸ قانون مدنی، بتوان بطلان مطلق شرط سلب مسئولیت در تدلیس را مورد مناقشه قرار داد. این ماده شرط سقوط تمام اختیارات را، حین‌العقد تجویز کرده است. البته همیشه در مورد صحت شرط سقوط برخی از اختیارات -از جمله خیار تدلیس- بین حقوق‌دانان اختلاف نظر وجود داشته است بنا بر نظر عده‌ای، شرط سقوط برخی اختیارات با مانعی مواجه است و به صحت عقد خلل وارد می‌کند (حاجیان فروشانی و قراملکی، ۱۳۹۴: ۱۶۰). برخی معتقدند که درج این شرط در مورد تدلیس نیز معتبر است هر چند که مشروطاً علیه جاهل به وجود سبب آن باشد؛ مثلاً متعاملین می‌توانند سقوط خیار غبن را در بیع شرط نمایند بدون آنکه از وجود غبن آگاه باشند (امامی، پیشین: ۵۲۰).

همان‌گونه که نمی‌توان قواعد امری و قواعد مخالف با اخلاق حسنه و نظم عمومی را نادیده گرفت، نباید به‌طور مطلق، آزادی قراردادی اشخاص را نیز محدود ساخت. باید دانست که مبنای قواعد حقوقی، تنها اخلاق نیست و گاه ضرورت‌های اقتصادی و سیاسی، اصولی را به‌وجود می‌آورد که اخلاق در آن باره حکمی ندارد و محتمل است امر خلاف نظم عمومی، با هیچ‌یک از قواعد اخلاقی تعارض نداشته باشد (کاتوزیان، ۱۳۷۶: ۱۸۱).

۵-۲- اعتبار شرط سلب مسئولیت بر پایه آزادی قرارداد و اهداف تجاری - اقتصادی

حقوق عرفی سیاست ترجیحی قدرتمندی موسوم به «آزادی قرارداد» پذیرفته است که به طرفین خصوصی اجازه می‌دهد، مادام که قرارداد متضمن ترویج یا تسهیل فعالیت غیرقانونی نباشد، روابط خود را آزادانه تنظیم کنند. دادگاه‌ها اصولاً چنین توافق‌هایی را همان‌گونه که منعقد شده‌اند اجرا می‌کنند (West & Lewis Jr, op. cit: 1005)، با این حال، آزادی قراردادی مطلق نیست؛ شرط سلب مسئولیت تنها در

صورتی معتبر است که افزون بر عدم تعارض با قانون و اخلاق، واجد نفع مشروع بوده و معیار معقول بودن را احراز کند. در این چارچوب، طرفین می‌توانند مسئولیت‌ها و حقوق خود را تحدید نمایند و به‌ویژه در قراردادهای حرفه‌ای، این شروط غالباً مورد حمایت دادگاه‌ها قرار می‌گیرد (West & Lewis Jr, op. cit: 1037).

در بسیاری از معاملات، انتظار شفافیت مطلق، واقع‌بینانه نیست و همواره سطحی از اغراق یا پنهان‌کاری قابل تحمل وجود دارد؛ برای نمونه، زمانی که فروشنده درباره حداقل قیمت قابل قبول خود اظهار خلاف واقع می‌کند. (Klass, op. cit: 13) یکی از اصول بنیادین حقوق قراردادهای آن است که طرفین بتوانند ریسک‌ها و هزینه‌ها را در جریان مذاکرات تخصیص دهند، بی‌آنکه نگران تحمیل مسئولیت‌های پیش‌بینی‌نشده‌ای باشند که محاسبات قراردادی آنان را بی‌اثر سازد. (West & Lewis Jr, op. cit: 1035) از همین رو، قواعد ناظر بر فریب باید به‌گونه‌ای تنظیم شوند که ضمن حمایت از اعتماد مشروع، هنجارهای مطلوب بازار و روابط قراردادی سودمند اجتماعی را تقویت کنند. (Klass, op. cit: 11)

در مواردی، درج شرط سلب مسئولیت با معیار معقول بودن مطابقت می‌کند؛ به‌ویژه هنگامی که منافع متقابل طرفین، اعتبار آن را توجیه می‌نماید. بر مبنای نظریه اصالت فرد، هدف حقوق تضمین آزادی اشخاص و حمایت از منافع انسانی است (کاتوزیان، ۱۳۸۵: ۳۶). گرچه مخالفان به تعارض این شرط با اخلاق حسنه و نظم عمومی استناد می‌کنند، اما در پاره‌ای موارد می‌توان آن را عقلانی و پذیرفتنی دانست؛ خصوصاً زمانی که فرد مدّلس با اراده آزاد آن را پذیرفته و نفع معقولی نیز برای وی قابل تصور باشد.

این ملاحظه در معاملات حرفه‌ای برجستگی بیشتری می‌یابد. هنگامی که هر دو طرف به‌صورت تخصصی فعالیت می‌کنند، مفروض آن است که پیش از انعقاد قرارداد سود و زیان خود را می‌سنجند. بنابراین اگر خریدار حرفه‌ای شرط سلب مسئولیت ناشی از تدلیس یا اسقاط اختیار مربوط را می‌پذیرد، می‌توان استنباط کرد که منافع درج شرط را بیش از منافع احتمالی فسخ دانسته است. البته حرفه‌ای بودن به‌تنهایی کافی نیست؛ در حقوق انگلستان دادگاه افزون بر این عنصر، عواملی چون قدرت چانه‌زنی طرفین، وجود یا فقدان جایگزین واقعی، امکان دسترسی به حقیقت، صراحت شرط و تأثیر آن بر قیمت را نیز بررسی می‌کند. مجموع این اوضاع و احوال، معیار معقول بودن را شکل می‌دهد.

از منظر اقتصادی نیز مداخله افراطی قانون‌گذار در قراردادهای حرفه‌ای می‌تواند به اختلال در مبادلات تجاری بینجامد. در حقوق ایران نیز برخی بر این باورند که تدلیس موازنه عقد معوض را بر هم می‌زند و فریب‌دهنده باید زیان وارده را جبران کند (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۱: ۳۱۳). بر این مبنا می‌توان گفت هرگاه شرط سلب مسئولیت خود به برقراری موازنه قراردادی بینجامد، احترام به آن قابل توجیه است.

^{۱۱} مثلاً فروشنده برای فروش کالایی که ۱۰ ریال قیمت دارد، به خریداری که خواهان خرید کالا به قیمت ۸ ریال است، می‌گوید که خودش کالا را ۹ ریال خریده است و اگر کمتر از ۱۰ ریال بفروشد، هیچ سودی برای وی ندارد. قطع به یقین اگر فروشنده با این ترفند، کالایی که ارزش واقعی آن ۶ ریال است را به قیمت ۱۰ ریال به فروش برساند، کسی این گفتار کذب را نگویند بلکه به‌عنوان واقعیت رایج مورد پذیرش جامعه است.

۵-۳- شرط عدم اظهار، عدم اتکا و تحدید مسئولیت مدّس

در حقوق انگلستان این شروط غالباً ذیل نظریه محرومیت قراردادی (contractual estoppel) تحلیل می‌شوند، هرچند رویه قضایی در مواردی این تفکیک را صرفاً صوری دانسته است. بر اساس این دکترین، طرفین می‌توانند توافق کنند که وضعیت معینی -اگر مطابق واقع نباشد- مبنای معامله قرار گیرد و پس از آن، هیچ یک حق انکار آن را نداشته باشد. این رویکرد در رأی *Peekay Intermark Ltd v ANZ Banking Group* تثبیت شد؛ جایی که لرد مور-بیک اعلام کرد طرفین می‌توانند درباره مبنای واقعی معامله توافق کنند و سپس از انکار آن منع شوند (Hooley, 2016: 4). این استدلال بعدها در پرونده *Springwell Navigation Corp v JP Morgan Chase* نیز تأیید شد. (Ibid: 5)

با این حال، این قاعده مطلق نیست. در پرونده‌ای که میان خریدار و فروشنده حرفه‌ای مطرح شد، اگرچه قرارداد، جبران خسارت ناشی از تدلیس را به سقف معینی محدود و آن را تنها طریق جبران اعلام کرده بود، دادگاه پذیرفت که نظم عمومی اجازه نمی‌دهد چنین شروطی تا حدی اجرا شود که مسئولیت فروشنده بابت مشارکت آگاهانه در فریب‌کاری را منتفی سازد. بدین ترتیب، چنانچه فروشنده می‌دانست اظهارات قراردادی نادرست است یا عمداً خریدار را فریب داده باشد، شرط تحدید یا انحصار طریق جبران مانع اعمال حق فسخ نخواهد بود (West & Lewis Jr, op. cit: 999-1001). از مفاد این رأی می‌توان استنباط کرد که اگرچه شرط در برابر تدلیس متقلبانه بی‌اثر است، در موارد تدلیس ناشی از بی‌احتیاطی یا بدون سوءنیت ممکن است معتبر شناخته شود.

در مجموع، دادگاه‌ها معمولاً این شروط را زمانی معتبر می‌دانند که طرفین حرفه‌ای باشند، شرط به‌طور صریح مورد توافق قرار گرفته و حدود مسئولیت به‌روشنی بیان شده باشد (Stone, 2002: 277). از منظر تجاری نیز این رویکرد قابل دفاع است، زیرا با ایجاد قطعیت، به طرفین امکان می‌دهد دقیقاً بدانند بر چه مبنایی وارد معامله می‌شوند و بدین‌سان امنیت حقوقی و اطمینان اقتصادی افزایش می‌یابد (Hooley, op. cit: 5).

۵-۴- در حقوق ایران

در حالی که در حقوق ایران شرط سلب مسئولیت در تدلیس باطل است، در حقوق انگلیس این شرط می‌تواند معتبر باشد اگر تدلیس متقلبانه نباشد، طرفین حرفه‌ای و آگاه باشند، شرط مطابق با معیار معقول بودن باشد. با الگو برداری از رویه موجود در حقوق انگلستان، در مواردی که طرفین قرارداد حرفه‌ای بوده یا با آگاهی کامل چنین شرطی را در قرارداد گنجانده‌اند و درج این شرط در تعیین عوضین و شرایط معنی‌به‌پیمان تأثیرگذار بوده است، به‌نظر می‌رسد که بتوان در صورت وجود دیگر شرایط معقول، شرط سلب مسئولیت از تدلیس ناشی از بی‌احتیاطی یا بدون سوءنیت را نافذ و معتبر دانست و آثار آن را بر متعاقدين بار نمود.

در واقع هنگام انعقاد عقد هر چند که فریب‌خورده به وجود فریب ناآگاه است، اما سبب فریب که همان عقد است وجود داشته و طرف دیگر می‌تواند تصمیم بگیرد که در آینده با مشخص شدن تدلیس، حقی برای جبران خسارت نداشته یا راه دیگری جز فسخ برای رفع ضرر از وی وجود داشته باشد؛ مثل اینکه توافق شود در بیع خودرو در صورت کشف تدلیس فروشنده، خریدار فریب‌خورده تنها بتواند مبلغی از ثمن

پرداختی به بایع را مسترد دارد. در واقع اگر قائل به این نظر باشیم که هنگامی که دو طرف پیمان حرفه‌ای بوده و شرط سلب مسئولیت ناشی از تدلیس مندرج در قرارداد نافذ است، به طریق اولی می‌توان شرط تحدید مسئولیت را نیز مورد پذیرش قرار داد. شرط عدم مسئولیت در محدوده مسئولیت‌های مدنی قراردادی که ناشی از اشتباه و خطا باشد، تقصیر، تقلب و خطای بزرگ در بین نباشد، نافذ است (رجب‌زاده و ادهمی، پیشین: ۸۷).

۶- نتیجه گیری

تدلیس، چه در حقوق ایران و چه در حقوق انگلستان، به عنوان رفتاری که اراده واقعی یکی از طرفین معامله را مخدوش می‌سازد، از عوامل اساسی بی‌اعتباری رضایت تلقی می‌شود و در هر دو نظام حقوقی، اصل بر حمایت از طرف فریب‌خورده است. با این حال، نحوه مواجهه با امکان تحدید یا اسقاط آثار تدلیس از طریق شروط قراردادی، تفاوت‌های معناداری میان این دو نظام نشان می‌دهد.

در حقوق ایران، رویکرد غالب بر این مبنا استوار است که شرط سلب مسئولیت در تدلیس، به دلیل تعارض با نظم عمومی، اخلاق حسنه و لزوم حسن نیت در معاملات، مطلقاً باطل و بلااثر است. این دیدگاه با تکیه بر ماهیت فریب‌کارانه تدلیس و ضرورت تضمین سلامت مبادلات، می‌کوشد از تبدیل قرارداد به ابزاری برای مشروعیت‌بخشی به رفتارهای متقلبانه جلوگیری کند. با وجود این، تحلیل دقیق‌تر مقررات قانون مدنی، به‌ویژه عموم ماده ۴۴۸ در خصوص امکان اسقاط خیارات، و نیز ملاحظه مبانی آزادی قراردادی، نشان می‌دهد که قانون‌گذار ایرانی به‌طور صریح حکمی مبنی بر بطلان مطلق شرط سلب مسئولیت در تدلیس مقرر نکرده است و این ممنوعیت بیشتر محصول تفسیر دکترین است تا نص قانونی.

در مقابل، حقوق انگلستان ضمن نفی قاطع هرگونه حمایت از تدلیس متقلبانه، در موارد تدلیس ناشی از بی‌احتیاطی یا بدون سوءنیت، امکان نفوذ شروط سلب یا تحدید مسئولیت را تحت شرایطی خاص به رسمیت می‌شناسد. معیار محوری در این زمینه «معقول بودن» شرط است؛ معیاری که با توجه به اوضاع و احوال انعقاد قرارداد، میزان آگاهی طرفین، جایگاه حرفه‌ای آنان و نقش شرط در تعیین عوضین سنجیده می‌شود. افزون بر این، رویه قضایی انگلیس با پذیرش شروط عدم اظهار، عدم اتکا و تحدید طرق جبران خسارت، به طرفین اجازه می‌دهد ریسک‌های قراردادی را به‌صورت آگاهانه تخصیص دهند، مشروط بر آنکه این تخصیص ریسک به پوششی برای فریب عمدی تبدیل نشود.

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که تمایز میان اقسام تدلیس، نقشی اساسی در ارزیابی اعتبار شرط سلب مسئولیت دارد. در تدلیس متقلبانه، که عنصر سوءنیت و قصد فریب به‌وضوح وجود دارد، نفوذ هرگونه شرط معافیت یا تحدید مسئولیت با مبانی عدالت قراردادی و سلامت معاملات ناسازگار است و باید مردود شمرده شود. اما در فرض تدلیس غیرعمدی یا ناشی از بی‌احتیاطی، به‌ویژه در روابط میان اشخاص حرفه‌ای که با آگاهی کامل و پس از مذاکره، شرط مزبور را پذیرفته‌اند و آن را در محاسبه منافع و مضار خود لحاظ کرده‌اند، بطلان مطلق چنین شرطی همواره موجه به‌نظر نمی‌رسد.

از منظر حقوق ایران، می‌توان با الهام از تجربه حقوق انگلستان و بدون عدول از اصول بنیادین حمایت از طرف ضعیف‌تر، رویکردی منعطف‌تر اتخاذ کرد. پذیرش اعتبار محدود شرط سلب مسئولیت در موارد فقدان سوءنیت، همراه با احراز آگاهی و رضایت واقعی طرفین و معقول بودن شرط، می‌تواند تعادلی میان حمایت از مدلس و احترام به آزادی قراردادی برقرار سازد. چنین رویکردی علاوه بر تقویت امنیت حقوقی معاملات، با مقتضیات اقتصادی و تجاری امروز نیز سازگارتر است و مانع از آن می‌شود که مداخله افراطی در اراده قراردادی اشخاص، پویایی روابط اقتصادی را تضعیف کند.

در نهایت، به نظر می‌رسد بازاندیشی در موضع سنتی بطلان مطلق شرط سلب مسئولیت در تدلیس، و حرکت به سوی پذیرش معیارهایی همچون معقول بودن، حرفه‌ای بودن طرفین و فقدان سوءنیت، می‌تواند راهکاری متوازن برای نظام حقوقی ایران فراهم آورد؛ راهکاری که ضمن حفظ ارزش‌های اخلاقی و نظم عمومی، به کارآمدی اقتصادی قراردادها نیز توجه دارد.

References

1. Abdipour, E., & Rezaei, R. (2023). The impact of intentional breach of contract on exemption clauses: A comparative study in Roman-Germanic, Common law, and Iranian systems with emphasis on judicial practice and Islamic jurisprudence principles. *Comparative Research on Islamic and Western Law*, 10(3), 123–152. **[In Persian]**
2. Akbarzadeh, R., & Adhami, S. (2021). The scope and effects of exemption clauses from the perspective of Imamiyyah jurisprudence. *Scientific Quarterly of Modern Jurisprudence and Law*, 2(7), 87–106. **[In Persian]**
3. Amemi, S. A.-M. (2009). The concept of misrepresentation and its status in Iranian, English, and Islamic jurisprudence. *Quarterly Journal of Legal Perspectives*, 46–47, 11–24. **[In Persian]**
4. Asadinejad, S. M. (2014). *Fundamentals of Civil Law 3*. Nashr Asar-e Hoqouqi Haghig, 1st ed. **[In Persian]**
5. Bayat, F., & Shirin, —. (2018). *Comprehensive Commentary on the Civil Code*. Arshad Publications, 15th ed. **[In Persian]**
6. Emami, S. H. (2006). *Civil Law, Vol. 1*. Eslamiyeh Publications, 26th ed. **[In Persian]**
7. Ghassamzadeh, S. M. (2014). *Contract of Sale, Conditions, and Options*. Mizan Publishing, 1st ed. **[In Persian]**
8. Habibzadeh, T. (2010). Realization of misrepresentation in electronic contracts. *Judicial Law Journal*, 74(71), 111–123. **[In Persian]**
9. Hajian Foroushani, Z., & Gharamaleki, A.-M. (2015). A jurisprudential and legal analysis of the waiver of all options. *Civil Jurisprudence Teachings*, 12, 151–172. **[In Persian]**
10. Heidari, S. R. (2018). A review of comparative law in Iran, France, and England. *Journal of Legal Studies*, 19, 151–178. **[In Persian]**

11. Hooley, R. (2016). Contractual estoppel and the Misrepresentation Act 1967. University of Cambridge Faculty of Law Research Paper No. 57/2016.
12. Jafari Langeroudi, M. J. (2000). Annotated Collection of the Civil Code. Ganj Danesh, 2nd ed. **[In Persian]**
13. Katouzian, N. (2004). General Rules of Contracts, Vol. 1. Enteshar Co., 6th ed. **[In Persian]**
14. Katouzian, N. (2006). Introduction to Law and the Study of the Iranian Legal System. Enteshar Co., 48th ed. **[In Persian]**
15. Katouzian, N. (2022). Elementary Course in Civil Law: Legal Acts—Contracts and Unilateral Acts. Ganj Danesh Publications, 26th ed. **[In Persian]**
16. Klass, G. (2023). Misrepresentation and Contract. In Research Handbook on the Philosophy of Contract Law. Edward Elgar Publishing.
17. Kohnari-Nejad, A., & Ghaedi, A. (2023). Exemption clauses in English law: Interpretative foundations and control mechanisms with a consumer law approach. Scientific Quarterly of Modern Jurisprudence and Law, 4(14), 24–43. **[In Persian]**
18. Kouhestani, A., & Habibi, H. (2022). Legal Texts Memory Aid. Dorandishan, 10th ed. **[In Persian]**
19. Mirhashemi, Z. S. (2012). The rule of deception and misrepresentation in light of the unity of liability rules. *Matin Research Journal*, 14(57), 153–163. **[In Persian]**
20. Mirzaei, M. J. (2018). Invalidity of exemption clauses in contracts with emphasis on Islamic jurisprudence, Iranian, and French legal systems. *Journal of Legal Studies*, 21, 195–212. **[In Persian]**

21. Nikooi, M. (2014). Instances of invalidity of exemption clauses: A comparative study. *Journal of Private Law Studies*, 44(2), 253–273. **[In Persian]**
22. Stone, R. (2002). *The Modern Law of Contract* (5th ed.). Cavendish Publishing Ltd., London.
23. Safaei, S. H. (2019). *Elementary Course in Civil Law, Vol. 2*. Mizan Publishing, 31st ed. **[In Persian]**